

"A Study of Two Manuscript Versions of the Divan of Sayyed Sharif Horufi and the Textual Analysis of His Poems"

Maryam saeidiyan¹

mohammad taghi jahani²

Rahman zabihi³

Submitted: 2025-07-27 Revised: 2025-09-24 Accepted: 2025-10-08 Published: 2026-09-23 pp.115-139

Abstract

Seyyed Sharif Horufi (8th-9th centuries AH) was a prominent poet and mystic of the Horufi order. Despite leaving behind a considerable body of work, he has received scant attention in primary sources of Persian literary history. This research, employing a descriptive-analytical method and based on library studies, examines two manuscripts of his Divan (collected poems). The first manuscript (No. FY152, Istanbul University Library), which is complete and meticulously corrected with a transcription date of 1124 AH, is considered an authoritative source. It contains 156 ghazals, 28 qasidas, 19 quatrains, 2 tarji'-bands, 1 tarkib-band, 1 musammat, and 1 pieces . Given its volume and diversity of poetic forms, it constitutes a significant resource for researching this poet's work. The second manuscript (No. FY130, Istanbul University Library), which has lost its initial pages and lacks a date, shows substantial content differences compared to the first. It shares only two qasidas with the complete version and lacks quatrains and tarkib-bands. However, it contains 99 additional ghazals and 4 extra pieces not present in the first manuscript. These quantitative and qualitative differences make the second manuscript an important source for comparative studies and investigating the evolution of Seyyed Sharif's poetry.

Keywords: Horufiyya, Sayyed Sharif Horufi, Textual analysis of poems, Manuscript.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1. PhD student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, IRAN. Email: maryam.saeedian063@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, IRAN. (Corresponding author). Email: m.jahani@ilam.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ilam University, Ilam, IRAN. Email: r.zabihi@ilam.ac.ir

References:

1. Ajand, Yaqub. (1369). Hurufism in History, Tehran, Nay Publishing, first edition.
2. Amir Rustam, Sultan al-Din. (undated). Majma' al-Shu'ara, manuscript no. 10-11616IR, Majles Library. [manuscript].
3. Al-Shaybi, Kamil Mustafa (1387). Shi'ism and Sufism up to the Beginning of the Twelfth Century, translated by Alireza Zekavati Qaragozlu, Tehran, Amir Kabir Publications, fifth edition.
4. Bahar, Mohammad-Taqi. (1393). Stylistics, or the History of the Development of Persian Prose, Tehran, Zavar Publications, fifth edition.
5. Khiyavi, Roshan. (1379). Hurufism, a Study of its History, Views, and Beliefs, Tehran, Atiyeh Publishing.
6. Dehkhoda, Ali-Akbar. (1377). Dictionary, second edition of the new series, Tehran: Tehran University Press.
7. Razi, Shams-e Qays (1387). Al-Mu'jam fi Ma'ayir Ash'ar al-'Ajam, edited by Mohammad Qazvini and Mohammad Taqi Modarres Razavi, Tehran, Zavar Publications.
8. Ritter, Helmut. (1341). The Beginning of the Hurufiyya Sect, "Iran Zamin Culture," translator: Hashtmat Moayyed, no. 10, pp. 393-319.
9. Shamisa, Sirous. (1381). A Fresh Look at Bad'i, Tehran, Ferdows Publications, thirteenth edition.
10. Shamisa, Sirous. (1382). Stylistics of Poetry, Tehran, Ferdows Publications, ninth edition.
11. Gülpınarlı, Abdülbaki. (1374). Index of Hurufi Texts, Tehran, Organization for Printing and Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, first edition.
12. Abd al-Rahman ibn Sharaf. (910 AH). Collection of Poems, manuscript no. 13637, copied by Abd al-Rahman ibn Sharaf, Majles Library. [manuscript].
13. Hurufi, Seyed Sharif. (1396). Five Hurufi Treatises / authored by Seyed Sharif, edited and introduced by Vali Qeytrani, Tehran, Center for the Research of the Written Heritage, first edition.
14. Hurufi, Seyed Sharif. (1124). Divan of Poems of Seyed Sharif, manuscript no. FY152, Istanbul University Library. [manuscript].
15. Harufi, Seyyed Sharif. (n.d.). Divan of Poems of Seyyed Sharif, manuscript no. FY130, n.p., Istanbul University Library. [manuscript].
16. Harufi, Seyyed Sharif. (n.d.). Commentary on Sharif's Ode, manuscript no. 50, Istanbul University Library. [manuscript].
17. Hosseini Jowaran, Seyed Sajad, Mohsen Pourmokhtar, and Mokhtar Kamili. (1390). Editing the manuscript of the treatise Bayan al-Waqe', Vali-e-Asr University (AJ), Rafsanjan. [master's thesis]
18. Mail-e Heravi, Najib. (1402). Textual Criticism and Editing, Stages of Codicology and Methods of Editing Persian Manuscripts, Herat, Ma'il Heravi Cultural Foundation Press.

doi بررسی دو نسخه خطی دیوان سید شریف حروفی و متن شناسی اشعار او

مریم سعیدیان^۱ محمدتقی جهانی^۲ رحمان ذبیحی^۳

از صفحه ۱۱۵ تا صفحه ۱۳۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

سید شریف حروفی (سده های هشتم و نهم هجری) از شاعران و عارفان برجسته حروفیه است که با وجود بر جای گذاشتن آثار متعدد، در منابع اصلی تاریخ ادبیات فارسی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش به روش توصیفی- تحلیلی و با اتکا بر مطالعات کتابخانه ای، به بررسی دو نسخه خطی دیوان او پرداخته است. نسخه نخست (به شماره FY152 کتابخانه دانشگاه استانبول) که کامل و منقح است و تاریخ کتابت آن ۱۱۲۴ قمری است، نسخه ای معتبر به شمار می رود. این نسخه حاوی ۱۵۶ غزل، ۲۸ قصیده، ۱۹ رباعی، ۲ ترجیع بند، ۱ ترکیب بند، ۱ مسمط و ۱ قطعه است که از حیث حجم و تنوع قالب های شعری، منبعی مهم برای پژوهش در اشعار این شاعر محسوب می شود. نسخه دوم (به شماره FY130 کتابخانه دانشگاه استانبول) که افتادگی آغازین دارد و فاقد تاریخ است، از نظر محتوایی تفاوت های قابل توجهی با نسخه اول نشان می دهد. این نسخه تنها ۲ قصیده مشترک با نسخه کامل دارد و فاقد رباعیات و ترکیب بند است، اما در عوض شامل ۹۹ غزل و ۴ قطعه اضافی است که در نسخه اول وجود ندارند. این تفاوت های کمی و کیفی، نسخه دوم را به منبعی مهم برای مطالعات تطبیقی و بررسی تحول شعر سید شریف تبدیل کرده است.

واژه های کلیدی: حروفیه، سید شریف حروفی، متن شناسی اشعار، نسخه خطی.

Cite this article: Maryam saeidiyan. mohmmad taghi jahani. Rahman zabihi. (2026). "A Study of Two Manuscript Versions of the Divan of Sayyed Sharif Horufi and the Textual Analysis of His Poems". Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsi va taṣṭīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 115-139. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.535819.1199>

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

Email: maryam.saeedian063@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران. (نویسنده مسئول).

Email: m.jahani@ilam.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

Email: r.zabihi@ilam.ac.ir

۱. مقدمه

جنبش حروفیه، جنبشی اعتقادی، اجتماعی بود که در واکنش به شرایط سیاسی / اجتماعی سده هفتم هجری شکل گرفت. این جنبش از تأثیرگذارترین جریان های فکری در تاریخ ادبیات ایران محسوب می شود که فضل الله نعیمی استرآبادی را بنیانگذار آن می دانند: «جنبش حروفیه در زمان تیمور آغاز شد که ناشی از بیداری قشرهای زحمت کش جامعه و به کار افتادن قدرت تفکر و اندیشه و در واقع نمایانگر آغاز خودباوری در جامعه ایرانی بود. رهبر این جنبش را فضل الله نعیمی استرآبادی نوشته اند که توسط میرانشاه، پسر تیمور به قتل رسید» (خیای، ۱۳۷۹: ۱۸۷). این فرقه به حروف و معانی ظاهری و باطنی آنها اعتقادی عمیق داشتند، تا آنجا که حتی پیامبران را تجلی یافته حروف می پنداشتند (نک: همان). باور آنها تا بدانجا پیش رفت که: «پیروان فضل او را خدا دانستند و آثارش خاصه جاودان نامه و محبت نامه و عرش نامه را الهی شمردند» (ریتر، بی تا: ۳۲۲). پیوند ناگسستنی حروفیه با شعر و ادبیات، سه شاعر برجسته را در سده های هشتم و نهم هجری پرورش داد: فضل الله نعیمی استرآبادی، عمادالدین نسیمی و سید شریف حروفی. سید شریف در قالب های متنوعی از جمله قصیده، ترجیع بند، ترکیب بند، غزل، قطعه و رباعی طبع آزمایی کرده و دیوانی قابل توجه از خود به جای گذاشته است. غزل سرایی، وجه غالب دیوان اوست که آمیخته با اندیشه های حروفی است. این مضامین به وضوح در بیشتر اشعار او قابل ردیابی هستند، به ویژه در دو ترجیع بند معروفش که اساس آنها بر مبانی فکری حروفیه استوار شده است (نک: سید شریف، ۱۰۲۴: ۹ تا ۱۳ پ). سید شریف افزون بر مباحث حروفی، به مدح ائمه شیعه به ویژه حضرت مهدی (عج) پرداخته که گواهی است بر تشیع او. با وجود بر جای ماندن دو نسخه خطی معتبر از دیوان اشعارش، پژوهش جامعی درباره آثار او صورت نگرفته است. این پژوهش می کوشد با بررسی اشعار سید شریف، زوایای پنهان کلام او را روشن سازد و دو نسخه خطی دیوانش را معرفی نماید.

۱-۱. پیشینه پژوهش

بر اساس بررسی های صورت گرفته تا کنون پایان نامه، رساله، کتاب یا مقاله مستقلی درباره اشعار میرسید شریف حروفی انجام نشده است. پنج رساله حروفیه: از میر سید شریف پنج رساله نیز به صورت یک کتاب واحد چاپ شده است. تصحیح و مقدمه این کتاب را ولی قیصرانی انجام داده است. کتاب شامل پنج رساله فلسفه نماز بر اساس اعداد ۲۸ و ۳۲، وجه تسمیه سبع الثانی، ارتباط حروف مقطعه با عبادات، شرح پنجاه بیت اول عرش نامه و تحقیق نامه است. محتوای رسائل مذکور همان طور که از عنوان آنها برمی آید در توضیح و تفسیر عقاید حروفیه به ویژه نظرات عجیب و افراطی اعداد ۲۸ (حرف عربی) و ۳۲ (حرف فارسی) و ارتباط آنها با حروف مقطعه قرآن و هم تجلی شان در صورت آدمی و جلوه صورت آدمی در اشیا عالم است. (نک: سید شریف، ۱۳۹۶). نیز می توان به تصحیح نسخه خطی رساله بیان الواقع اثر سید شریف حروفی اشاره کرد که در قالب یک پایان نامه کارشناسی ارشد انجام شده است (نک: حسینی جواران، پورمختار و کمیلی، ۱۳۹۰). این رساله به بررسی مبانی

اعتقادی فرقه حروفیه، به ویژه دو موضوع محوری مبدأ و معاد می پردازد و از جمله متون مهم در شناخت نظام فکری این مکتب عرفانی-حروفی محسوب می شود.

۱-۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع تاریخی و نسخ خطی، به بررسی احوال، آثار و اشعار سید شریف حروفی پرداخته است. از میان آثار وی، دو نسخه خطی مهم شناسایی و بررسی شده که حاوی اشعاری با مضامین عرفانی و مبانی فکری حروفیه است. در حوزه متن شناسی اشعار، پژوهش حاضر مبتنی بر بررسی دقیق دو نسخه خطی بازمانده از دیوان وی است که از منابع دست اول و معتبر در این زمینه محسوب می شوند.

۲. بحث و بررسی

در این پژوهش، ابتدا مروری اجمالی بر زندگی نامه و آثار این شاعر ارائه می شود که بر پایه منابع معتبر تاریخی و کتاب های مرتبط با فرقه حروفیه، استوار است. سپس در بخشی دوم، ویژگی های نسخه شناختی دو دستنویس باقی مانده از دیوان اشعار وی مورد واکاوی قرار می گیرد. سرانجام، در بخش پایانی پژوهش، وجوه، فکری، زبانی و ادبی شعر سید شریف، با تأکید بر عناصر موسیقایی و سبک شناختی اشعارش، به تفصیل تحلیل می شود.

۲-۱. نگاهی اجمالی به زندگی سید شریف حروفی

سید شریف حروفی از چهره های برجسته مکتب حروفیه در سده های هشتم و نهم هجری بود که به عنوان حلقه اتصال نسل اول و دوم حروفیه، با سفرهای گسترده به مراکز علمی و عرفانی زمان خود، آموزه های این مکتب را توسعه داد و در قالب اشعار و رسائل منشور عرفانی به ثبت رساند.

پس از مرگ فضل الله نعیمی استرآبادی گسترش اندیشه های حروفیه به خلفای او سپرده شد؛ نه خلیفه ای که الشیبی آن ها را با این نام ها بر شمرده است: علی الاعلی، مجدالدین، سید اسحاق، درویش حسام الدین بروجردی، عمادالدین نسیمی، درویش علی، درویش بهاء الدین، مولانا محمد نائینی، درویش امیرعلی کیوان. (نک: الشیبی، ۱۳۸۷: ۱۷۴). اگرچه در میان افراد نام برده شده، نامی از سید شریف به چشم نمی خورد، اما می توان ادعا کرد که او نقش بسیار پررنگی در گسترش جریان فکری حروفیه داشته است. با این حال، اطلاعات چندانی از جزئیات زندگی سید شریف در دست نیست. حتی تاریخ دقیق تولد و وفات او نیز نامشخص است و تنها با استناد به شواهد و قرائن، می توان دوران حیات او را به نیمه دوم سده هشتم و نیمه اول سده نهم هجری نسبت داد. مهم ترین قرینه این مطلب سخن خود شریف در شرح قصیده اش است: «قصیده را بعد از وفات علی الاعلی یعنی بعد از ۸۲۲

۱۴۱۹/۵م در زاویه‌ای که فضل در آن مدفون است، شرح کرده است» (نک: گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۱۲۴). مطابق با همین نسخه او اهل آمل است: «به آمل که موطن مألوف که معروف به مولد فقیر باشد». (سید شریف، بی تا: ۱۶). بررسی تذکره‌ها و منابع تاریخی نیز اطلاعات بیشتری در اختیار ما قرار نمی‌دهد. با این وجود، در کتاب فهرست متون حروفیه، از سید شریف به عنوان یکی از خلفای فضل‌الله و از چهره‌های تأثیرگذار این جنبش یاد شده است. (نک: گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۲۳).

سید شریف نسب خود را به امام حسین (ع) می‌رساند و گرایشی عمیق به مذهب تشیع دارد. او در اثبات نسبت خود به امام حسین (ع)، غزلی در رثای آن حضرت سروده است. در بیت پایانی این غزل می‌گوید:

چو در نسبت حسینی شد شریف از جمله عشاق
عجب نبود که کوی عشق بر وی کربلا گرد
(سید شریف، ۱۳۷۴: ۳۷ پ).

همچنین در مواضع مختلف دیوان اشعار خود به ستایش حضرت مهدی صاحب‌الزمان (عج) پرداخته است. از جمله می‌توان به قصیده‌ای با عنوان «و له ایضاً فی صفة المهدی (عج)» اشاره کرد که به توصیف ویژگی‌ها و فضایل آن حضرت اختصاص یافته است:

مهدی آخر زمان ذات شریف کامل است
صادق‌القول امینی، عارف مشکل‌گشا
(همان: ۷۸ پ).

سرّ قد استدار الزمان را کسی که جست
جز در بیان مهدی صاحب زمان نبود
(همان: ۱۹ پ).

در خصوص تاریخ وفات سید شریف، منابع موجود از ارائه اطلاعات دقیق و مستند ناتوانند. با این حال با توجه به اینکه وفات علی‌الاعلی به سال ۸۲۲ (نک: آژند، ۱۳۶۹: ۴۸ و گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۱۲۴) اتفاق افتاده و بنا به گفته خود شریف بعد از این تاریخ به شرح قصیده‌ای از خود می‌پردازد، تا این تاریخ زنده بودن او مبرهن است. این ابهام تاریخی در حالی است که اشعار شریف در زمینه تولد یا وفاتش کمک بیشتری به ما نمی‌کند.

۲-۲. آثار سید شریف

سید شریف پنج رساله دارد که ولی قیصرانی آن را به صورت یک کتاب واحد تصحیح کرده است. (سید شریف، ۱۳۹۶). این مجموعه شامل پنج رساله در موضوعات «فلسفه نماز بر اساس اعداد ۲۸ و ۳۲»، «وجه تسمیه سبع‌الثانی»، «ارتباط حروف مقطعه با عبادات»، «شرح پنجاه بیت اول عرش‌نامه» و «تحقیق‌نامه» است. اگرچه

گولپینارلی (نک: ۱۳۷۴: ۵۱ و ۶۴) رساله «شرح پنجاه بیت اول عرش نامه» را به درویش جاوید علی منتسب می داند اما ولی قیطرانی (نک: ۱۳۹۶: بیست و شش) این انتساب را مردود و رساله را متعلق به سید شریف حروفی می داند.

محتوای این رساله ها همانطور که از عنوانشان برمی آید، به توضیح و تفسیر عقاید حروفیه می پردازد، به ویژه نظرات خاص درباره اعداد ۲۸ (حروف عربی) و ۳۲ (حروف فارسی) و ارتباط آنها با حروف مقطعه قرآن و نیز تجلی این حروف در صورت انسان و جلوه صورت انسانی در اشیای عالم.

سید شریف علاوه بر پنج رساله ای که پیشتر ذکر شد، رساله ای دیگر با عنوان «بیان الواقع» نیز دارد که به بررسی مبانی اعتقادی حروفیه در دو موضوع محوری مبدأ (خداشناسی) و معاد (قیامت شناسی) می پردازد. حج نامه، محشر نامه و رساله ای به نام اسم و مسما از دیگر آثار سید شریف هستند که در کتاب فهرست متون حروفیه به او منسوب شده اند. (نک: گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۶۵ و ۷۹ و ۸۹).

۳. بررسی دو نسخه خطی دیوان سید شریف حروفی

در حال حاضر، از دیوان سید شریف حروفی، تنها دو نسخه خطی شناسایی شده است. بررسی و مطالعه تطبیقی این دو نسخه، که در ادامه شرح مفصلی از ویژگی های نسخه شناختی، محتوایی و اختلافات متنی آنها ارائه خواهد شد، برای تدوین متنی انتقادی از این دیوان اساسی و ضروری است.

۳-۱. نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره FY152

نسخه نخست، نسخه ای است به شماره FY152 با عنوان دیوان سید شریف حروفی که در کتابخانه دانشگاه استانبول محفوظ است. این نسخه در ۹۴ برگ ۱۶ سطری کتابت شده و در ابتدای آن چنین ذکر شده است: «صاحب و مالک دیوان، سید شریف حروفی و قصائد شریفی مصطفی والی اسکندریه». (سید شریف، ۱۱۲۴: ۱). جلد آن از نوع مقوایی معمولی است که با پارچه میشن نرم و نواری تزئینی به رنگ سرخ روکش شده است. (نک: گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۱۲۶). نسخه دارای رکابه است و بعضاً اغلاط املائی نسخه در حاشیه متن اصلاح شده اند. این نسخه به خط نستعلیق خوانا کتابت شده و از لحاظ فیزیکی در وضعیتی مطلوب قرار دارد، به طوری که هم آغاز و هم انجام آن سالم است و هیچ گونه آسیب یا زدگی در صفحات دیده نمی شود.

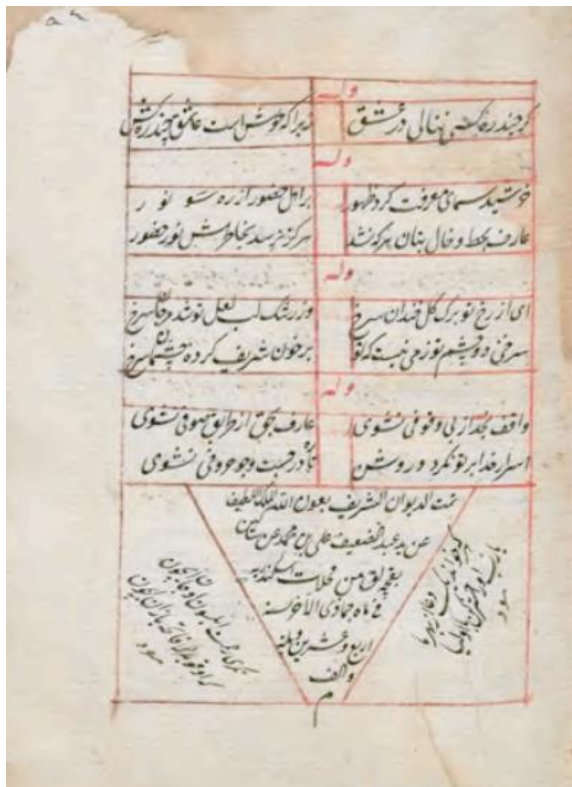

در پایان نسخه ترقیمه‌ای به این شرح وجود دارد: «تمت الديوان الشریف بعون الله عن يد عبد الضعیف علی بن محمد عن مساکین بقچه لق من محلات اسکندریه فی ماه جمادی الآخر سنه اربع و عشرين و مئه و الف» (سید شریف، ۱۱۲۴: ۹۴). نسخه با قصیده‌ای در توحید سبحانه با مطلع آغاز می‌شود:

ای در وجود واجب تو محو کائنات وز مقتضای جود تو موجود ممکنات
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۱۰۱پ).

و با این رباعی به پایان می‌رسد:

واقف بخدا ز بی وقوفی نشوی عارف بحق از طریق صوفی نشوی
اسرار خدا بر تو نگردد روشن تا در ره جست‌وجو، حروفی نشوی
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۹۴پ).

تصویر شماره ۲: برگ پایانی نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره FY152

تصویر شماره ۱: برگ آغازین نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره FY152

مطابق نسخه خطی FY152 محفوظ در کتابخانه دانشگاه استانبول، مجموع اشعار دیوان سید شریف متشکل از

۲۸ قصیده، ۱۵۶ غزل، ۱۹ رباعی، ۲ ترجیع بند، ۱ ترکیب بند، ۱ قطعه و ۱ مسمط می باشد. ضمن این که ترتیب چینش اشعار در این دیوان بر اساس حروف الفبای قافیه نیست. سلامت و اعتبار بالای این نسخه موجب شده تا به عنوان نسخه اساس پژوهش انتخاب شود و در ادامه با نسخه «اس» از آن یاد خواهد شد.

۳-۱-۱. رسم الخط نسخه «اس»

این نسخه با رنگ شنگرف جدول بندی شده و برای برخی اشعار عناوینی چون «فی مدح»، «فی الشکایه»، «فی هجو» و «فی مناظره» درج شده است. از نظر رسم الخط، بخش هایی از نسخه به شیوه معاصر (نک: مایل هروی، ۱۴۰۲: ۱۳۸) کتابت شده است:

کتابت حروف «پ، چ، ژ، ش»: حروف «پ، چ، ژ، ش» با سه نقطه نوشته شده اند: بر یتیمان چون پدر مشفق به هنگام عطا (سید شریف، ۱۱۲۴: ۸۹ پ).

کتابت کلمات «که و چه» با های غیر ملفوظ: کلماتی مانند «چه» و «که» با ها ثبت شده اند: گرچه اوصاف کمالش هست بیرون از عدد (همان: ۶۲ پ).

ذال معجم: قاعده ذال معجم رعایت نشده است.

در مواردی نیز، شیوه کتابت قدیم نیز به چشم می خورد:

کتابت واژه های مختوم به ه، همراه با های جمع: این واژه ها به شیوه کهن نوشته شده اند: صومعه ها (= صومعه ها) (سید شریف، ۱۱۲۴: ۸ ر)، نقطه ها (= نقطه ها) (همان: ۲۶ ر)، ورطه ها (= ورطه ها) (همان: ۱۲ ر)، خوشه ها (= خوشه ها) (همان: ۲۷ ر) و ..

کتابت واژه های همراه با نه نفی (به صورت گسسته): واژگان منفی در اغلب مواضع به صورت گسسته همراه با نه نافیه آمده است: نه بیند (= نبیند) (همان: ۲۸ ر)، نه پیچد (= نیچد) (همان: ۳۳ ر).

کتابت کی به جای که: در یک موضع از کی به جای که استفاده شده است:

برای بنده کی کلک سحر پردازت به هر کجا قلمی هست بسته است کمر (همان: ۶۹ ر).

وصل کلمات به رای مفعولی: در پاره ای از موارد «رای» مفعولی به کلمه پیش از خود وصل می شود: آنچه جانرا می رسد از وی مدد (همان: ۱۰ پ). و (نک: همان: ۴۴ ر).

غلط املایی: نسخه مورد نظر، نسخه ای است منقح، خوانا و پاکیزه. از نظر املایی جز در یک موضع غلطی دیده نشد و این به باسواد بودن کاتب متن صحه می گذارد. تنها موضعی که غلط املایی در آن دیده می شود، بیت زیر است:

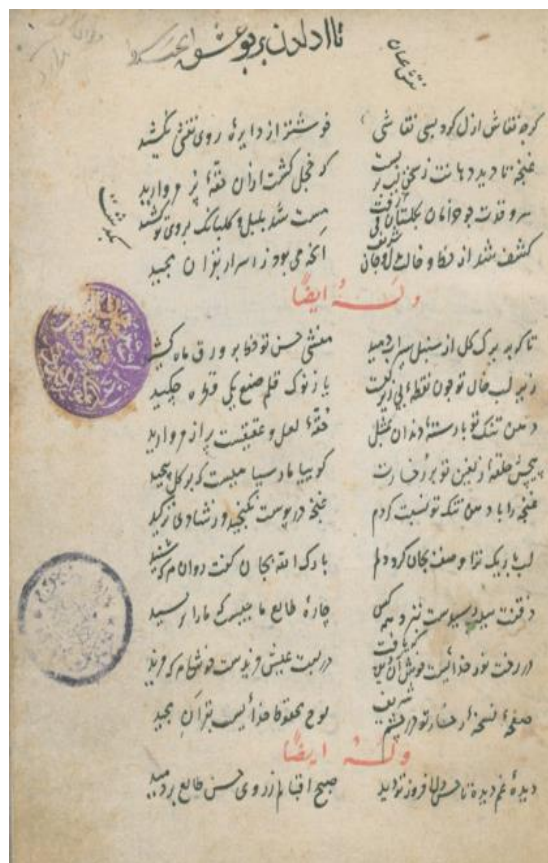
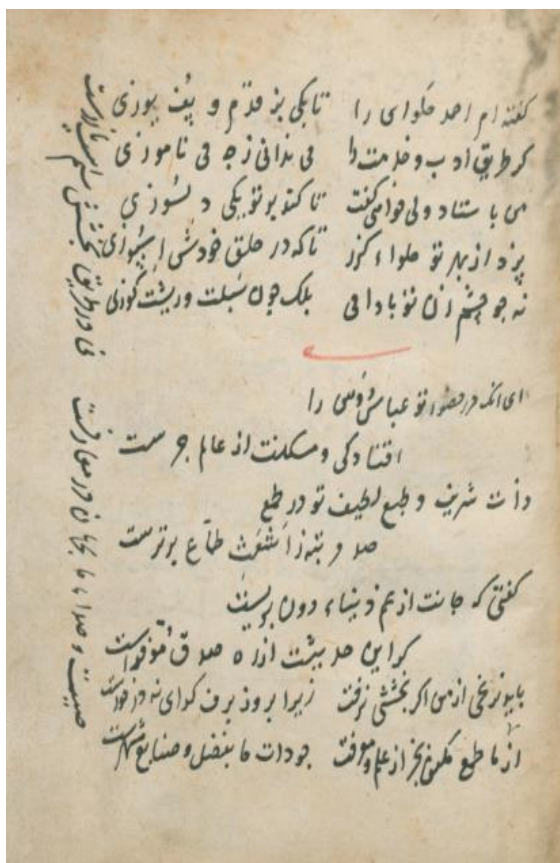
به دست سعی ضمیر کدام کس برخواست ز پای علم به عالم شکال هر اشکال
(همان: ۶۳ پ).

۲-۳. نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره FY130

نسخه دوم دیوان سید شریف حروفی نیز در کتابخانه دانشگاه استانبول دانشگاه استانبول، تحت شماره FY130 نگهداری می شود. با توجه به افتادگی بخش ابتدایی نسخه، هیچ اشاره ای به مالک دیوان در آن وجود ندارد. این نسخه جلدی از تیماج سیاه دارد با شمشه ای معمولی در وسط و حاشیه ای زنجیره دار. خط کتابت آن نستعلیق ناخوش است. نسخه مورد نظر، ۷۷ برگ دارد و تعداد سطرهای آن در هر برگ، متفاوت است. آغاز نسخه افتاده است و ترتیب اشعار بر اساس قافیه نیست. ابعاد بیرونی آن ۱۳ در ۱۷,۷ و ابعاد درونی آن ۹,۵ در ۱۲ سانتیمتر است (نک: گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۱۲۵). نسخه مذکور فاقد ترقیمه است و اطلاعاتی درباره تاریخ کتابت یا کاتب آن موجود نیست. در این نسخه فقط دو قصیده از بیست و هشت قصیده نسخه «اس» آمده است (نک: سید شریف، بی تا: ۴۵ و ۷۴ پ) و نوزده رباعی نسخه «اس» را ندارد. این نسخه در مقایسه با نسخه نخست، ناقص است و افتادگی در برگ های آغازین آن مشاهده می شود، به طوری که آغاز آن از میانه های یک غزل است:

گرچه نقاش ازل کرد بسی نقاشی خوشتر از دایره روی [تو] نقشی نکشید
(سید شریف، بی تا: ۱ پ).

این بیت، بیت پنجم از غزلی است که در برگ ۱۸ نسخه «اس» آمده است. این نسخه با قطعه ای در برگ ۷۷ پ به پایان می رسد.

تصویر شماره ۳: برگ آغازین نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره FY130 تصویر شماره ۴: برگ پایانی نسخه کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره FY130

به دلیل ناقص بودن ابتدای نسخه، افتادگی واژه‌ها در برخی ابیات و همچنین خط ناخوانا، این نسخه در این پژوهش با علامت «فا» به عنوان نسخه بدل شناخته می‌شود.

۳-۲-۱. رسم الخط نسخه «فا»

این نسخه از نظر شیوه کتابت تقریباً مشابه نسخه قبلی، در بخش‌هایی به سبک معاصر نوشته شده است: شیوه کتابت حروف «پ، چ، ژ، ش»: حرف چ گاهی به سه نقطه ذکر شده است: هر چند نیارم به زبان لیک شب و روز دارد. (سید شریف، بی تا: ۱۰ ر) و گاهی به یک نقطه: چون داد کس نمی‌دهی از جور غمزات (همان: ۱۷ پ).

حروف «پ، ژ، ش» با سه نقطه کتابت شده است:

شد روشن از تو چشم دلم ای سیاه پوش ای آفتاب روی تو در جلوه ماه پوش
(همان: ۱۷ ر).

کتابت کلمات که و چه: کلمات «چه» و «که» با ها نوشته شده اند: چه اجتناب که کردم ز اکل و شرب حرام
(همان: ۹ ر)

ذال معجم: قاعده ذال معجم در این نسخه نیز رعایت نشده است.

و در بخش هایی نیز شیوه کتابت قدیم نیز به چشم می خورد:

کتابت واژه های مختوم به ه، همراه با های جمع: فتنها (= فتنه ها) (همان: ۴۵ ر)،

کتابت «ای» و «ی» به صورت «ء»: شمه (= شمه ای) از فیض جام باده گلرنگ بود (همان: ۲۲ ر)، از هواء گل
رخسار تو سیراب سرشک (همان: ۴۷ پ)، مدتی شد که مبتلاء تویم (همان: ۴۵ ر)، جانها مشتاقان فدا گردد
روان از هر طرف (همان: ۴۵ ر) ..

پیوسته نویسی: در سراسر متن حروف اضافه به صورت پیوسته با واژه های بعد از خود کتابت شده است: لب ت چو
در سخن آید دهان تو بمئل (همان: ۱۱ ر). چگویم این که ملاقات دوستان عزیز (همان: ۱۵ ر).

کتابت «گاف» و «کاف» با یک سرکش: در همه متن تفاوتی در کتابت حرف کاف و گاف وجود ندارد:

کرچه راه عقل و دینم چشم او صد ره زدست همچنان در راه مهر او یکی عشقم صدست
(همان: ۱۵ ر).

در مثال فوق علاوه بر نحوه کتابت حروف «کاف» و «گاف» در یک بیت، کتابت دوگانه حرف «چ» به یک و سه
نقطه نیز دیده می شود.

۳-۳. کاستی های نسخه «فا»

نسخه «اس» به دلایل متعددی از نسخه «فا» برتری دارد: اولاً نسخه ای منقح، کامل و سالم است که هم آغاز و
هم انجام آن دست نخورده باقی مانده است. ثانیاً وجود ترقیمه در این نسخه، اطلاعات ارزشمندی درباره تاریخ
کتابت و کاتب در اختیار می گذارد. ثالثاً از نظر نگارشی و ادبی، رعایت اصول وزن و قوافی در این نسخه به مراتب
بهتر از نسخه «فا» صورت گرفته است. در مقابل، نسخه «فا» به دلیل نقص های موجود از جمله افتادگی های آغاز

نسخه و عدم رعایت دقیق اوزان عروضی، صرفاً به عنوان نسخه بدل و مکمل نسخه اساس قابل استفاده است. در ادامه به کاستی های نسخه «فا» اشاره می شود.

نقصان در ذکر قصاید: در نسخه «اس» ۲۸ قصیده ذکر شده که تنها ۲ قصیده به مطالع ذیل در نسخه «فا» آمده است:

ای [دل] از سختی به تلخی گر بمیری هر زمان هرگز از شکر لبان شیرین نیابی کام جان
(سید شریف، بی تا: ۵۴ ر تا ۵۵ پ).
هر صبح تا به شام و هر شام تا سحر سوزم میان آتش محنت ز تاب گر
(همان: ۷۴ پ تا ۷۶ ر).

۲۶ قصیده از قصاید سید شریف در نسخه «فا» ذکر نشده است.

فقدان رباعی های نسخه «اس»: در نسخه «اس» نوزده رباعی از سید شریف ذکر شده است. تمامی نوزده رباعی در بخش پایانی نسخه آمده اند (نک: سید شریف، ۱۱۲۴: ۹۳ و ۹۴ ر و پ). این رباعی ها به طور کلی در نسخه «فا» وجود ندارند.

ایرادهای وزنی و نقصان در نوشتار نسخه «فا» نسبت به نسخه «اس»: بررسی دقیق نسخه «فا» نشان می دهد که این نسخه به طور مکرر دچار اشکالات نوشتاری و ایرادات وزنی است. تحلیل خط و شیوه کتابت آن حاکی از آن است که کاتب با شتابزدگی و بی دقتی به کتابت پرداخته است. از جمله این خطاهای نوشتاری می توان به ابیات زیر اشاره کرد:

گرچه نقاش ازل کرد بسی نقاشی خوشتر از دایره روی نقشی نکشید
(سید شریف، بی تا: ۱ پ).
در نسخه «اس» شکل صحیح مصراع چنین آمده است: خوشتر از دایره روی تو نقشی نکشید. (میر سید شریف، ۱۱۲۴: ۱۷ ر).

یا در بیتی دیگر در نسخه «فا» چنین آمده است:

هست سرمست ازل تا ... ابد همچو شریف هر که نوشید ز فضل احدی جام حیات
(سید شریف، بی تا: ۶ پ).
شکل درست مصراع نخست در نسخه «اس» آمده است: هست سرمست ازل تا به ابد همچو شریف. (سید شریف، ۱۱۲۴: ۱۹ ر).

۳-۴. افزونی های نسخه «فا»

نسخه «فا» در مقایسه با نسخه «اس»، حاوی اشعار و ابیات تازه تری نیز هست که در فرآیند تصحیح انتقادی متن می تواند منبعی قابل اتکا به شمار آید.

غزل های اضافه: به نظر می رسد دسترسی به بخش نخست نسخه «فا» می توانست ما را با غزل های تازه تر و شمار بیشتری از سروده های سید شریف روبه رو کند. با این حال، علیرغم نقص موجود در بخش آغازین این نسخه، «فا» در مقایسه با نسخه «اس» حاوی نود و نه غزل افزوده است.

قطعات اضافه: همچنین در پایان نسخه، چهار قطعه نیز افزون بر نسخه «اس» ذکر شده است. تنها قطعه نسخه «اس» در این نسخه ذکر نشده و مجموعاً پنج قطعه از میرشریف در دو نسخه موجود است. مطلع چهار قطعه نسخه فا به شرح ذیل است:

آنکه بر جمله مرادات مظفر گردد (سید شریف، بی تا: ۷۶ پ).	مظهر فتح و ظفر، خسرو جمشید حسب
چون شکر در همه عالم مثلی (همان: ۷۷ ر).	ای فصیحی که به شیرین کاری
تا به کی بز قدم و پف یوزی (همان: ۷۷ پ)	گفته ام احمد حلوایی را
افتادگی و مسکنت از عالم جرست (همان: ۷۷ پ).	ای آنکه در حضور تو عباس دوس را

ابیات اضافه در غزل های مشترک: در برخی از غزل های مشترک میان دو نسخه، نسخه «فا» حاوی ابیات افزوده ای است که در نسخه «اس» نیست. در برگ ۵۸ نسخه «فا»، غزلی با عنوان «صنعت موشح» ذکر شده است. وجود همین عنوان نشان می دهد که در نسخه «فا» یک بیت از این غزل افتاده است. این موضوع از طریق نام استخراج شده از حروف آغازین مصراع اول «خوجه علی» که ظاهراً باید «خواجه علی» باشد، قابل تشخیص است. نسخه اس (نک: برگ ۵۲) این غزل را با نقص بیشتری ذکر کرده است: نه تنها به صنعت موشح اشاره ای نشده، بلکه دو بیت پایانی موجود در نسخه فا نیز در این نسخه وجود ندارد. دو بیت اضافه در نسخه «ف» به شرح ذیل است:

لعل تا حلقه به گوش لب تو گشت چو در یک ره از عین عنایت نظری کن به شریف	بر سر چارسوی حسنش از آن قدر و بهاست که نکردن نظری جانب عاشق نه رواست (سید شریف، بی تا: ۵۸ پ).
--	---

ضمن اینکه در حاشیه تعدادی از غزلیات نسخه «فا» به صنعت موشح اشاره شده (نک: همان: ۴۵ پ، ۴۹ ر و پ، ۵۲ پ و ..) و این اشارات در نسخه «اس» ذکر نشده‌اند.

در پایان بحث نسخه پژوهی اشعار سید شریف، ذکر این نکته ضروری است که در برخی جنگ‌های شعری، اشعاری از وی نقل شده است. نسخه‌ای با عنوان «مجمع الشعراء» در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود (نک: مجمع الشعراء، بی‌تا) که هفده غزل از سید شریف را در بر دارد. همچنین، در جنگ دیگری نیز شمار معدودی از غزل‌های او آمده است (نک: جنگ اشعار، ۹۱۰).

۳-۵. سبک‌شناسی شعر سید شریف حروفی (در سه قلمرو فکر، زبان و ادب)

این بخش از مقاله، به واکاوی سبک شعر سید شریف حروفی در سه عرصه محتوا و اندیشه، زبان و ساختار، و زیبایی‌شناسی ادبی می‌پردازد. در حوزه محتوا، مبانی فکری، باورهای حروفیه و مضامین برآمده از این مکتب تحلیل می‌شود. در حوزه زبان، ویژگی‌های واژگانی و نحوی اشعارش مورد توجه قرار می‌گیرد و در بخش ادبی، صناعات بدیعی و موسیقی شعر شریف بررسی می‌گردد.

۳-۵-۱. مختصات فکری شعر سید شریف

سید شریف حروفی همچون دیگر پیروان مکتب حروفیه، به اصالت و تقدس حروف باور داشت. در اندیشه او که بازتابی از آموزه‌های اصلی حروفیه است، حروف نه تنها ابزار بیان معنا، بلکه خود حقیقت و جوهر هستی محسوب می‌شدند. سید شریف در اشعار و آثارش صراحتاً بر این اعتقاد تأکید دارد که اشیاء و پدیده‌های عالم چیزی جز نام‌ها و حروف تشکیل‌دهنده آنها نیستند:

به غیر از حرف و صوت و نطق حق دیگر چه می‌بینی به جز اینها بگو تا از چه بینایی و دانایی
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۷۶ پ).

ریتور این باور را از فضل‌الله استرآبادی نقل می‌کند: «اگر از اشیاء نام آن‌ها را برداریم خود آن‌ها هم دیگر وجود نخواهند داشت. عالم اشیاء بدون اسماء قابل تصور نیست. راه بردن به اشیاء بدون وجود اسماء اصلاً محال است. اگر کسی سؤال از ماهیت یک شیء بکند جواب او را فقط با ذکر اسم و صفات آن شیء می‌توان داد، و رای این کلمات هیچ چیز دیگر نیست». (ریتور، ۱۳۴۱: ۳۲۳). سید شریف در دو ترجیع‌بند معروفش به این مهم اشاره می‌کند:

نیست جز حرف آن‌چه جاری شد بگو گر تو صو نامش کنی یا ماء و آب
ای شریف از ظاهر و باطن تو را گر کسی پرسد بگو اندر جواب

جز حروف اندر نهان و آشکار
نیست چیزی گر تو می یابی بیار
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۹ ر).

اصل این مثال نیز به فضل الله استرآبادی باز می گردد: «فضل گوید اگر کسی بپرسد آن چیست که در جو می رود، مخاطب پاسخ می دهد آب! پرسنده گوید: من نام آن را نپرسیدم. دیگری خواهد گفت: ماده ایست متحرک و شفاف و سیال. پرسنده باز گوید: من سوال از صفات آن نکردم، می خواهم ماهیت آن را بدانم. مخاطب قادر به جوابی دیگر نیست». (ریتز، ۱۳۴۱، ص ۳۲۳ و ۳۲۴). سید شریف در ترجیع بند دیگر هم بنای بیت ترجیع را بر همین اصل می نهد. او این مهم را اصل معروف اصحاب فضل می داند:

بشنو این نکته از شریف که هست
نزد اصحاب فضل این معروف
که حروفست اصل هر موجود
خواه در غیب گیر و خواه شهود
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۱۱ پ).

در سراسر دیوان اشعار شریف می توان اصالت حروف را دید. (نک: ۱۷ ر، ۷۵ پ، ۹۰ ر، ۹۲ پ و ..).

رمزگشایی حروف: در پنج رساله حروفی منسوب به سید شریف، به موضوع رمزگشایی و تأویل حروف و خطوط صورت نیز پرداخته شده است: «موی سر و دو ابرو و چهار مژه و دو عارض و دو خط درون بینی و دو شارب و یکی خط عنقه که چهارده باشد بر چهارده محل قرار داد که بیست و هشت پدید آمد». (سید شریف، ۱۳۹۶ ص ۱۱). او در آغاز یک قصیده همین مباحث را ذکر می کند:

نقطه و حرف که سر دفتر دیوان قضاست
به یقین خال و خط و چهره محبوب شماست
خواند از لوح رخت سرّ خدا حرف به حرف
هر که را دیده به انوار حقیقت بیناست
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۱۳ ر).

تصور مقام الوهیت برای فضل الله نعیمی: به خاطر احترام و جایگاه بلندی که برای فضل الله استرآبادی در میان حروفیه و خلفای آنان وجود داشت، فضل را خدا می دانستند: «پیروان فضل الله او را "خدا" می دانستند و آثارش خاصه جاودان نامه و محبت نامه و عرش نامه را "الهی" شمردند». (ریتز، ۱۳۴۱، ص ۳۲۳). به نظر می رسد این مسأله نیز مورد نظر شریف بوده و مکرراً در اشعارش با ایهام به آن اشاره می کند:

و گر چنانچه نگوید چه او و چه مرده
که زنده خلق به فضلند در همه اطوار
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۳ پ).

این زنده بودن به واسطه فضل به گونه ای همراه با ایهام گفته شده است. اگرچه می توان فضل را از صفات خداوند دانست و جانشین موصوف، اما با توجه به نگاهی که به فضل الله میان اصحابش وجود داشته، ایهام به خداپنداری فضل دور از نظر نیست. در نمونه های دیگر نیز می توان این نگاه را جستجو کرد

انوار ذات دیده در آئینه صفات
(همان: ۱ پ).

چشم شریف از نظر فیض فضل تو

نیز در ترجیع بند معروفش:

نزد اصحاب فضل این معروف
خواه در غیب گیر و خواه شهود
(همان، ۱۱۲۴: ۱۱ پ).

بشنو این نکته از شریف که هست
که حروفست اصل هر موجود

سبع المثانی و ام الكتاب: سید شریف در رساله وجه تسمیه سبع المثانی که یکی از رساله های پنج رساله حروفیه است، درباره نام های سبع المثانی عقاید قابل توجهی دارد: «حاصل آن که فاتحه الکتاب را حضرت رسول (ع) به ده اسم خوانده است: سورة صلات و سورة کنز و ام الكتاب و ام القرآن و کافیه و شافیه و وافی و اساس و فاتحه الکتاب و سبع مثانی؛ در هریک نام که او را به آن می خوانند فایده ای و حکمتی می توان گفت چنان که مناسب حال او باشد». (سید شریف، ۱۳۹۶: ۳۰). در ادامه این مبحث به طور مبسوط به بررسی وجه تسمیه سبع المثانی می پردازد. سید شریف در قصیده ای جدا به سوالاتی از پیر تاج الدین گیلانی که او هم از حروفیه است، می پردازد. سوالاتی که در قصیده برای آن پاسخی ارائه نداده است. او درباره وجه تسمیه سبع المثانی نیز پیر تاج الدین را مورد پرسش قرار می دهد:

اگر بر اسب معانی شدی به دهر سوار
شدست فاتحه را نام در جمیع دیار
چه فایده ست نگویی نزول با تکرار
مثانیش نتوان خواند خوانی ار یکبار
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۶ ر).

بیان سبع مثانی چنان که هست بگو
چرا به سبع مثانی و نیز ام کتاب
مثانی از ز برای نزول می گویند
و گر مثانیش از راه رکعتین خوانی

پاسخ این سوالات را می توان در رساله وجه تسمیه سبع المثانی یافت. (نک: سید شریف، ۱۳۹۶: ۳۵-۲۹). شریف در بیتی دیگر به این نام اشاره کرده است:

آنچه فرض است به گرد حرم از جمله طواف
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۵۴ پ).

نیست جز بر عدد سبع مثانی رخت

نکوهش صوفیه: سید شریف، صوفیه را به شدت مورد نکوهش قرار می دهد و در بخش هایی از دیوانش می توان این رویکرد انتقادی را نسبت به آنان مشاهده کرد. در قصیده ای (نک: برگ های ۷۳ ر تا ۷۴ ر) با اشاره به اصطلاحات رایج میان صوفیان، به نقد آنان می پردازد و در غزلی دیگر نیز همین رویه عتاب آمیز را ادامه می دهد:

رفت بر باد کنون خرمن شطح و طامات
(همان: ۱۸ ر).

صوفیا چند زنی باد به کژ چون که تو را

و یا در غزلی دیگر با مطلع ذیل به ذم آن ها و تفوق حروفیه پرداخته است:

ای وجودی چند لافی از فصوص و از فکوک
کی فتوحات فیوضات رسد با این شکوک
(همان: ۸۹ پ).

همچنین در رباعی پایانی نسخه «اس»، تقابل صوفی و حروفی و برتری حروفیه را نسبت به صوفیان می توان دید:

واقف بخدا ز بی وقوفی نشوی
عارف بحق از طریق صوفی نشوی
اسرار خدا بر تو نگردد روشن
تا در ره جست و جو، حروفی نشوی
(همان: ۹۴ پ).

مسائل اعتقادی: علاوه بر اندیشه های حروفی، بخش عمده ای از اندیشه های سید شریف، ریشه در باورهای اعتقادی او دارد. آنچه در سراسر دیوان او حضوری پررنگ و پیوسته دارد، ستایش امامان و معصومان شیعه، به ویژه امام علی (ع)، امام حسین (ع)، حضرت فاطمه زهرا (س) و حضرت مهدی (عج) است. شریف این اشعار ستایش آمیز را با به کارگیری صنایع ادبی مانند «توشیح» درهم می آمیزد و بدین شیوه مضامین اعتقادی خود را عرضه می کند. این مضمون، محور اصلی بخش بزرگی از جهان فکری او را تشکیل می دهد. (نک: سید شریف، ۱۳۲۴: ۳، ۳۶ پ، ۳۷، ۷۸ پ و ...).

علاوه بر مطالب مورد نظر، می توان به مسائلی نظیر مفاخره (نک: همان: ۷۵ پ تا ۷۶ پ و ۶۱ ر)، نقد شعر و نظم (نک: همان: ۴۱ ر)، شکایت از حسن کمال (نک: ۷۴ ر تا ۷۵ پ)، بحث جبر و اختیار (نک: همان: ۵۲ پ) و ... اشاره کرد که در اثنای اشعار سید شریف قابل دریافت هستند.

۳-۵-۲. مختصات زبانی شعر شریف

سیروس شمیسا در بررسی زبان شعر قرن هشتم و نهم بر این باور است که «همان چهارچوب فارسی قدیم، یعنی زبان سبک خراسانی، بسیاری از ویژگی های کهن خود را به کل از دست داده و در مقابل، مختصات جدیدی یافته است؛ حتی آن دسته از ویژگی های سبک خراسانی که در این دوره باقی مانده، از نظر بسامد کاربرد با دوره قدیم تفاوت دارد» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۵۸). سید شریف نیز، به عنوان شاعری از سده هشتم و نهم، از برخی ویژگی های زبانی شعر کهن فاصله گرفته، با این حال، ردپایی از آن ویژگی ها را همچنان می توان در اشعار او مشاهده کرد که نمونه های آن، هرچند اندک، در جای جای دیوانش پراکنده است.

استفاده از مر (اصطلاح سبک خراسانی): هرچند این اصطلاح ریشه در سبک خراسانی دارد (نک: بهار، ۱۳۹۳: ۱/۴۱۹ و ۴۲۰) و عمدتاً در شعر شاعران آن سبک یافت می شود، اما سید شریف نیز در چند مورد آن را به کار برده است:

جز مدیح حضرت سلطان اعظم چاره‌ای نیست کز قید غم خوبان رهند مر مرا
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۶۳ پ).

نیز در نمونه‌ای دیگر:

هست مهدی بر چنین وصفی که گفتم ای عزیز گر مسلم نیست با تو نیست بحثی مر مرا
(همان: ۷۷ پ).

استفاده از ممال واژگان: اگرچه ممال واژگان بیشتر در موضع قافیه رخ می‌دهد اما استفاده از این خصیصهٔ زبانی نیز در شعر سید شریف به کار رفته است:

هر آن تفاخر کاند مدیح ماحد راست کند رجوع به ممدوح آن سخن به یقین
(همان: ۷۴ ر).

مدیح در دو موضع دیگر به صورت ممال ذکر شده است. (نک: همان: ۵۷ پ و ۶۳ پ).

همی بر سر افعال استمراری: از این خصیصهٔ زبانی نیز به دفعات در شعر سید شریف استفاده شده است: گو همی خواهی بدانی این یقین (همان: ۹ پ، نیز نک: ۲۷ پ و ...)، عارف وسواس و خناس ار همی خواهی شوی
(همان: ۷۷ پ).

مخفف خواندن مشدد: مخفف خواندن واژگان مشدد و بالعکس آن، از جمله ویژگی‌های شعر قرن ششم است. (نک: شمیسا، ۱۳۸۲، ص ۱۷۷). این خصیصه ممکن است در همهٔ اعصار رخ بدهد اما در شعر خراسانی تا قرن ششم بسامد بالا داشته است. سید شریف از این خصیصهٔ سبکی نیز در چند موضع استفاده کرده است:

ناز تو بی‌غایتست و صبر این بیدل کمست صبر بی‌دل را چه حد نزدیک ناز بی‌حدت
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۳۱ ر).

و یا در نمونه‌ای دیگر:

سر نییچم چو شریف از خط مهر تو اگر بر سر من رسد از تیغ بلایت فرمان
(همان: ۳۱ پ).

هر دو واژهٔ حد و خط (نک: دهخدا، ذیل واژه‌های حد و خط) مشدد هستند. با این حال و با توجه به وزن ابیات، این دو واژه مخفف خوانده می‌شوند.

استفاده از ریخت‌های کوتاه شده واژگان: در شعر سید شریف، شکل مخفف واژه‌ها مکرراً مورد استفاده قرار گرفته است. در این زمینه می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

ار به جای گر: مثنایش نتوان خواند، خوانی ار یکبار (همان: ۶ پ، نیز نک: ۸ پ و ر و ..)، گوا به جای گواه: ذات تو گشت و جمله ذرایر بر این گوا (همان: ۲ پ)، پادشا خواندن پادشاه (نک: همان: ۳۷ پ).

فعل امر بدون «ب»: استفاده مکرر از این ویژگی نیز از مختصات زبانی شعر سید شریف است:

بیداد قوی بین که بر جان ضعیف است (همان: ۴۱ ر، نیز نک: ۴۶ ر و ۶۱ پ و ...)

همچنین: یک نظری کن ز کرم والسلام (همان: ۴ پ).

کاربرد فعل نهی با «م»: از این خصیصه سبکی نیز در شعر سید شریف نمونه‌های فراوان است:

مگو که از دهن آید برون سخن زان رو (همان: ۱۸ پ).

و یا در نمونه‌ای دیگر: چو گفتمش که در ابرو گره مزن فی الحال (همان: ۴۰ پ)

دو حرف اضافه برای یک متمم: از این خصیصه سبکی که بسامد آن در سبک خراسانی بالاست، نیز در شعر

سید شریف نیز استفاده شده است: مثنای ار ز برای نزول می‌گویند (همان: ۶ ر).

و در نمونه‌ای دیگر: از برای سیم و مهر سیم خواجه زادگان (همان: ۸۶ پ).

تغییر تلفظ واژگان به ضرورت قافیه: از دیرباز در شعر فارسی، واژگان به ضرورت قافیه دچار تغییراتی در خوانش

و حتی شکل واژگان شده‌اند. این موضوع به خاطر جایگاه قافیه است و از آن جایی که ملزم به رعایت اصول قافیه

بوده‌اند، چاره‌ای جز تغییر باقی نمی‌مانده است. سید شریف نیز بعضاً واژگان را به ضرورت قافیه تغییر داده است.

در قصیده‌ای با قافیه «ا» تنوین عربی را به مصوت بلند «ا» برمی‌گرداند:

گر تیغ باردم به سر از طعن دشمنان از سر هوای روی تو قطعا نمی‌رود

(همان: ۳۱ ر).

در نمونه‌های دیگر نیز ضرورت قافیه باعث دگرگونی تلفظ واژگان شده است: «علو» با سکون واو، به صورت «علو»

با مصوت «او». ایضاً: «غلو» با سکون واو غلو با مصوت «او». (نک: همان: ۳۲ پ).

۳-۵-۳. مختصات ادبی شعر شریف (کاررفت صناعات بدیعی مشخصه غالب شعر او)

سید شریف در دیوان اشعار خود بیش از هر قالب دیگری به غزل پرداخته و تعداد غزلیاتش به ۲۵۴ غزل می‌رسد.

جدای از استفاده سید شریف از صناعات بیان (تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز) علاقه او به صناعات حوزه بدیع

به خصوص صنعتی که نشان از قدرت شاعری اوست، انکار ناشدنی است. اغلب این صناعات بدیعی در ذیل صنعتی است که شمیسا آن‌ها را نشان از قدرت‌نمایی شاعر می‌داند. (نک: شمیسا، ۱۳۸۲: ۹۷-۹۳). بسامدِ بالا در استفاده از این صناعاتِ بدیعی را می‌توان از مهم‌ترین ویژگی‌های سبکی او در حوزه ادبی به‌شمار آورد. بر این اساس، برای پرهیز از اطناب، بررسی صناعات بیان (همچون تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز) را کنار می‌گذاریم و صرفاً به تحلیل صناعات بدیعی می‌پردازیم که در سبک‌شناسی شعر او نقشی غالب دارد. نمونه‌ای بارز از کاررفت این صناعات، قصیده‌ای است با عنوان «مفروغ الالف» که سید شریف در آن به عمد از به کار بردن حرف «الف» در تمام ابیات خودداری کرده است (نک: سید شریف، ۱۱۲۴: ۶۰ ر تا ۶۱ پ). نمونه‌هایی دیگر از این صناعات ذیلاً ذکر می‌شود.

توشیح و نقش آن در تصحیح اشعار: این صنعت از دیرباز مورد استفاده شاعران قرار می‌گرفته است. صاحب المعجم در تعریف توشیح می‌گوید: «.. و باشد کی در هر مصراع حرفی یا کلمه‌ای نگاه دارند که چون جمع کنی اسمی یا شعری یا دعایی باشد». (رازی، ۱۳۸۹: ۳۹۴).

صنعت توشیح یکی از پرکاربردترین صناعات ادبی شعر سید شریف است. او در مواضع بسیاری از این صنعت بهره برده و به این مهم اشاره داشته است. (نک: سید شریف، ۱۱۲۴: ۵۴ ر، ۵۲ پ، ۴۹ ر، ۲۷ پ و ..). از نام‌هایی که در صنعت توشیح مورد توجه سید شریف است می‌توان به خواجه شمس دین، خواجه حسین، میرعلی، غیاث دین و .. اشاره کرد. جز در یک موضع که از تجميع حروف مصراع‌های اول و دوم دو بار یک نام درمی‌آید، در باقی کاربردهای این صنعت ادبی، ابتدای مصراع‌های اول مورد توجه است. ما بیش از این که به نقش این صنعت ادبی در اعتقاد او که حروفیه است توجه داشته باشیم، به مسئله تصحیح متن توجه داریم. این صنعت ادبی در بخش‌هایی از غزلیات در کم و زیاد بودن ابیات کمک می‌کند. در برگ ۴۵ پ نسخه «فا» غزلی ذکر شده و در حاشیه غزل به موشح بودن آن اشاره شده است. این غزل در برگ ۴۵ پ نسخه «اس» نیز آمده است. با این اختلاف که در این نسخه دو بیت از آن ذکر نشده و صنعت توشیح نیز آسیب دیده است.

اعنات: اعنات «آنست که شاعر حرفی یا کلمه‌ای که التزام آن واجب نباشد، التزام کند و در هر بیت یا مصراع مکرر گرداند». (رازی، ۱۳۸۹: ۳۸۴).

سید شریف از این صنعت نیز مکرراً بهره برده است. در غزلی با عنوان «و له ایضا فی الشتر و الحجره» (نک: سید شریف، ۱۱۲۴: ۴۸ ر) به صنعت بدیعی اعنات توجه داشته است. او در هر بیت این غزل دو واژه مورد نظر را به کار گرفته است.

نیز در غزلی دیگر (نک: همان: ۴۵ پ و ۴۶ ر) در تمام ابیات از عناصر اربعه (خاک، باد، آب و آتش) استفاده کرده است.

طرد و عکس: از جمله صناعات ادبی دیگر که با مسائل فرمی مرتبط است، استفاده از صنعت طرد و عکس است. سید شریف در غزلی از این طرد و عکس استفاده کرده است؛ بدین گونه که مصراع های دوم درست عکس مصراع نخست هستند:

می کشدم هر نفس دلبر رعنائی من دلبر رعنائی من می کشدم هر نفس
باک ندارم ز کس در ره سودای او در ره سودای او باک ندارم ز کس
(سید شریف، ۱۱۲۴: ۴۷ پ).

بهره گیری از روش مناظره: سید شریف در یکی از قصاید مندرج در دیوانش با مطلع ذیل از این هنر بهره برده است:

به حکم تیغ قضا و به امر کلک قدر قرار و نظم جهان داد ایزد داور
(همان: ۶۶ ر - ۶۸ پ).

وی در این قصیده با عنوان «فی مناظره سیف و قلم»، به مجادله ای میان این دو ابزار پرداخته که در آن، نخست شمشیر به برشمردن فضایل خویش می پردازد و سرانجام قصیده، با اعتراف به ارجمندی قلم به پایان می رسد.

عروض: سید شریف در استفاده از اوزان عروضی از تنوعی متوسط برخوردار است و در مجموع از هجده وزن عروضی به همراه وزن رباعی بهره برده است. بیشترین کاربرد او در اوزان مختلف بحر رمل دیده می شود، در حالی که در شش وزن - فعولن (مقارب مثنی سالم)، مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن، مفتعلن فاعلات مفتعلن فع، مفعول مفاعیلن فعولن، مفتعلن مفاعیلن مفتعلن مفاعیلن و مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن - تنها یک بار از هر وزن استفاده کرده است. در سایر اوزان، تعداد استفاده های او بیشتر بوده که در جدول مربوطه مشخص شده است.

ردیف	غزل	قصیده	ترجیع بند	ترکیب بند	قطعه	مسمط
فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلن	۵۶	۴	۰	۰	۱	۰
مستفعلن (رجز مثنی سالم)	۱۰	۰	۰	۰	۰	۰
مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن	۳۱	۶	۰	۰	۱	۰
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	۳	۰	۰	۰	۰	۰
مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فعلن	۴۸	۵	۰	۰	۱	۰

۱	۰	۰	۱	۰	۳	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات
۰	۰	۰	۱	۰	۶	فاعلاتن مفاعیلن فعلن
۰	۰	۰	۰	۱۰	۳۸	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان
۰	۰	۰	۰	۰	۲۶	مفعول مفاعیل مفاعیل فاعولن
۰	۰	۰	۰	۲	۲۷	مفاعیلن (هزج مثنی سالم)
۰	۰	۱	۰	۱	۱	مفتعلن مفتعلن فاعلان
۰	۲	۰	۰	۰	۰	فاعلاتن فاعلاتن فعلن

جدول شماره ۱: بررسی اشعار میر سید شریف از نظر قالب شعری و وزن آنها

قافیه: سید شریف تقریباً از قافیه‌های بدون عیب (جز تکرار قافیه) بهره برده است؛ در تمامی ابیات و اشعار او جز در یک موضع که شرح آن خواهد آمد، قافیه‌های معیوب ندارد. البته او از تکرار قافیه ابایی ندارد. مکرراً این مسئله در اشعارش رخ داده است؛ تکرار قوافی اجتناب (سید شریف، ۱۱۲۴: ۲۰ ر)، می (همان: ۲۰ ر و پ)، جامع و نافع در یک غزل (همان: ۲۱ ر)، جمالت (همان: ۲۳ ر)، قافیه خاک (همان: ۲۷ پ) قافیه رمق (همان: ۳۹ ر) و .. در مواردی معدود قافیه شعر ذکر نشده است. (نک: همان: ۵۲).

اما در تنها موضعی که قافیه معیوب می‌شود، قصیده‌ای بلند با قافیه الف و نون است. در این قصیده قافیه شعرش شایگان می‌شود و با دلیلی ادبی در پی پوشیدن این خطا برمی‌آید.

این قصیده گرچه بی همتاست لیکن اندرو
گفت استادی که بود اندر طریق نظم و نثر
شایگان یکجا روا دارند و ایضا چند جا
شد چو گنج شایگان گنجینه در شریف
می‌توان عینی ز ایضا یافتن در شایگان
از کمال کاشی افزون و مجیر بیلقان
خاصه چون باشد قصیده مبتنی بر افتنان
گرچه ضایع کرد اوقات شریفم فکر آن
(همان: ۸۹ پ).

جز این مورد قافیه معیوب در شعر شریف مشاهده نمی‌شود.

۴. نتیجه‌گیری

میر سید شریف حروفی از شاعران و نویسندگان سده هشتم و اوایل سده نهم هجری است که دو نسخه خطی از دیوان اشعارش باقی مانده است. نسخه نخست (FY152) نسخه‌ای کامل و منقح است که شامل ۱۵۶ غزل، ۲۸ قصیده، ۱۹ رباعی، ۲ ترجیع‌بند، یک ترکیب‌بند، یک مسمط و یک قطعه می‌باشد. این نسخه که ابتدا و انتهای آن سالم است، دارای ترقیمه بوده و از نظر فیزیکی وضعیت مطلوبی دارد. نسخه دوم (FY130) که ناقص است، تنها

شامل دو قصیده از نسخه نخست بوده و رباعیات و ترکیببند آن را ندارد، اما در مقابل ۹۹ غزل و ۴ قطعه بیشتر از نسخه نخست در بر دارد. این نسخه در بخش های ابتدایی دچار افتادگی است و ترقیمه ندارد. از نظر وزن های عروضی، سید شریف از هجده وزن مختلف استفاده کرده که نشان دهنده تنوع وزنی متوسط است. بیشترین کاربرد او مربوط به بحر رمل بوده و کمترین استفاده از بحر متقارب است که تنها در یک شعر دیده می شود. در اشعار سید شریف کاربرد صنایع بدیعی متنوعی مانند توشیح، اعنات، طرد و عکس به چشم می خورد. همچنین اندیشه های حروفی به صورت مکرر و آشکار در اشعار او نمود یافته است. از دیگر ویژگی های بارز شعر او، مدح و ستایش ائمه شیعه به ویژه حضرت مهدی (عج) است که نشانگر گرایش شیعی او می باشد.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام هایشان ذکر شده است تأیید می کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیر مالی (مانند روابط شخصی یا حرفه ای، وابستگی ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست نوشته ندارند.

منابع

- آژند، یعقوب. (۱۳۶۹). حروفیه در تاریخ، تهران، نشر نی، چاپ اول.
- امیررستم، سلطان الدین. (بی تا). مجمع الشعراء، دستنویس شماره 10-11616IR، کتابخانه مجلس. [نسخه خطی].
- الشیبی، کامل مصطفی (۱۳۸۷). تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ پنجم.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۹۳). سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، تهران، انتشارات زوار، چاپ پنجم.
- خیاوی، روشن. (۱۳۷۹). حروفیه، تحقیق در تاریخ و آراء و عقاید، تهران، نشر آتیه.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه، چاپ دوم از دوره جدید، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رازی، شمس قیس (۱۳۸۷). المعجم فی معانی اشعار العجم، تصحیح محمد قزوینی و محمد تقی مدرس رضوی، تهران، انتشارات زوار.

- ریتز، هلموت. (۱۳۴۱). آغاز فرقه حروفیه، «فرهنگ ایران زمین»، مترجم: حشمت موید، شماره ۱۰، صص ۳۹۳-۳۱۹.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). نگاهی تازه به بدیع، تهران، انتشارات فردوس، چاپ سیزدهم.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۲). سبک شناسی شعر، تهران، انتشارات فردوس، چاپ نهم.
- گولپینارلی، عبدالباقی. (۱۳۷۴). فهرست متون حروفیه، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- عبدالرحمن بن شرف. (۹۱۰ ه.ق). جنگ اشعار، دستنویس شماره ۱۳۶۳۷، کاتب عبدالرحمن بن شرف، کتابخانه مجلس. [نسخه خطی].
- حروفی، سید شریف. (۱۳۹۶). پنج رساله حروفیه/ تالیف سید شریف، تصحیح و مقدمه ولی قیطرانی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، چاپ اول.
- حروفی، سید شریف. (۱۱۲۴). دیوان اشعار سید شریف، دستنویس شماره FY152، کتابخانه دانشگاه استانبول. [نسخه خطی].
- حروفی، سید شریف. (بی تا). دیوان اشعار سید شریف، دستنویس شماره FY130، بی کا، کتابخانه دانشگاه استانبول. [نسخه خطی].
- حروفی، سید شریف. (بی تا). شرح قصیده شریف، دستنویس شماره ۵۰، کتابخانه دانشگاه استانبول. [نسخه خطی].
- حسینی جواران، سیدسجاد و محسن پورمختار و مختار کمیلی. (۱۳۹۰). تصحیح نسخه خطی رساله بیان الواقع، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان. [پایان نامه کارشناسی ارشد].
- مایل هروی، نجیب. (۱۴۰۲). نقد و تصحیح متون، مراحل نسخه شناسی و شیوه های تصحیح نسخه های خطی فارسی، هرات، نشر بنیاد فرهنگی مایل هروی.